

Landboeken in kaart gebracht

Contextueel en typologisch onderzoek als basis van archivalische beschrijving

Pieter Beyls, classicus-archivaris

Landboeken zijn van onschatbare waarde voor genealogen en historici: elk landboek is uniek. De archivalische beschrijving van deze bronnen vormt een interessante uitdaging voor archivarissen. De bestaande archiefterminologie gaat immers voorbij aan een aantal belangrijke aspecten van de archiefvorming. Recent onderzoek naar de brede context en de oorspronkelijke titels van deze archiefstukken heeft een aantal concrete aanbevelingen opgeleverd.

Pieter verdiende met zijn scriptie een eervolle vermelding tijdens de uitreiking van de Ger Schmooprijs 2011.

Afbeelding: "Nieuwen ommelooper", landboek met kaarten van Nederbrakel, opgemaakt door de landmeter Benedictus Pieters, 1794 (© RAG, OGA Nederbrakel, nr. 246).

Bij het Rijksarchief is een studie verschenen van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen. Deze publicatie vertrekt vanuit een contextuele analyse van landboeken. Dit onderzoek vormt de basis van een bronnentypologie, die de verbanden blootlegt in de heterogene verzameling archiefbescheiden die betrekking hebben op de registratie van onroerende goederen. Veel aandacht gaat ook uit naar de administratieve gewoonten die mee vorm gaven aan deze leggers en registers. Een grondige contextualisering bleek noodzakelijk om inzicht te krijgen in de rijke variatie aan formele titels; een verfijning van de bestaande archiefterminologie drong zich op.

“*Taeffelbouck*”, gebruikboek van Opbrakel, 1741-1773 (© RAG, OGA Opbrakel, nr. 214).

CONTEXT VAN DE LANDBOEKHOUDING

Diverse archiefvormers hadden er baat bij om gegevens over gronden en andere onroerende goederen systematisch bij te houden. Grosso modo kunnen we drie motieven onderscheiden waarom instellingen of private archiefvormers gegevens betreffende onroerende goederen vastleggen:

- Registreren van grondbezit en grondgebruik in het teken van de inning van belastingen.
- Verzekeren van de rechtsgeldigheid van privaatrechtelijke transacties op lange termijn.
- In kaart brengen van eigen bezittingen, rechten en inkomsten.

Elke vastlegging en inning van belastingen is gebaat bij een waarheidsgetrouw en volledig overzicht van de inkomsten, activiteiten en bezittingen van personen die in een bepaald rechtsgebied wonen of werken. Diverse publiekrechtelijke instellingen lieten daarom leggers opmaken.

Wateringen, die instonden voor de waterhuishouding in een bepaald gebied, legden ommelopers aan, boeken

waarin alle percelen binnen een bepaalde watering werden opgetekend. Dat was nodig om de lasten voor het onderhoud van de dijken en waterlopen evenredig te kunnen verdelen over de grondeigenaars. De wijzigingen in het grondbezit werden geregistreerd in verhoofdingboeken. Op een gelijkaardige manier werden in de meeste dorpen in het graafschap Vlaanderen landboeken en gebruikboeken opgesteld: het landboek bevat een overzicht van alle percelen van een dorp; het gebruikboek geeft bij elke grondgebruiker, die uiteindelijk de belasting moest betalen, een overzicht van de oppervlakte en/of de opbrengstwaarde van de bewerkte percelen. De steden inden vooral indirecte belastingen, bijvoorbeeld accijnzen op het verbruik van wijn en bier. Hier en daar bestond er echter ook een belasting op de huurwaarde of de eigendomsmutatie van huizen. In Gent en Aalst kende men bijvoorbeeld registers van het huisgeld.

Ook in het privaatrecht heeft de registratie van onroerend goed een belangrijke functie. Diverse transacties waarbij onroerende goederen aan bod komen, kunnen immers

slechts op een duurzame wijze hun rechtsgeldigheid behouden als alle gegevens goed worden geregistreerd en bijgehouden. De verkoop of schenking van een huis, een hypotheek of erfdienstbaarheid op een bepaald perceel werd meestal door de plaatselijke griffier vastgelegd in een akte (de zogenaamde ‘wettelijke passeringen’). In verschillende steden probeerde men deze registratie te centraliseren in grote registers of wijkboeken waarin per wijk, per straat en per huis de verschillende transacties door de jaren heen werden bijgehouden. Voorbeelden zijn te vinden in onder meer Oudenaarde, Ronse en Brugge.

Ten slotte maakten zowel publieke als private archiefvormers gebruik van leggers om hun eigen rechten of inkomsten uit onroerende goederen te registreren. Deze inkomsten konden bijvoorbeeld voortvloeien uit de verpachting of rentebezetting van gronden, de uitoefening van bepaalde rechten zoals landcijns, schoofrechten, tiendrechten, enzovoort. Grote abdijen en adellijke families lieten in prestigieuze kaartboeken hun grondbezit in kaart brengen.

Voor het graafschap Vlaanderen zijn vooral de land- en gebruikboeken eersterangsbronnen voor historici, heemkundigen en genealogen. Voor de meeste dorpen is een

diachrone studie mogelijk van de evolutie van het grondbezit en grondgebruik, de bevolking, de plaatsnamen en het landschap. Zeker als ook de bijhorende kaarten bewaard zijn gebleven, kunnen we op die manier het (leven op het) Vlaamse platteland van de 17e en 18e eeuw zichtbaar maken.

“*Metynck- ende caerteboeck*”, landboek met kaarten van Dikkele, opgemaakt door de landmeter Philippe De Clercq, 1766 (© RAG, OGA Dikkele, nr. 19).

ARCHIEFVORMERS EN ARCHIEFBEHEERDERS

Archiefgebruikers gaan vaak voorbij aan de personen of instellingen die betrokken waren bij de totstandkoming van archiefbescheiden. Ten onrechte, want de drijfveren en werkmethodes van zowel de opdrachtgevers als de uitvoerders bepalen mee de uiteindelijke vorm van een

“ARCHIEFGEBRUIKERS GAAN
 VAAK VOORBIJ AAN DE
 PERSONEN OF INSTELLINGEN
 DIE BETROKKEN WAREN BIJ
 DE TOTSTANDKOMING VAN
 ARCHIEFBESCHIEDEN. TEN
 ONRECHTE.”

LANDMETERS EN LANDBOEKHOUDERS

Beëdigde of gezworen landmeters werkten in de vroegmoderne periode voor verschillende opdrachtgevers. Naast kennis op het gebied van de driehoeksmeetkunde en rekenkunde moest de landmeter ook een goede terreinkennis en mensenkennis hebben. Indien de waarde van de grond bepaald moest worden, werd meestal een beroep gedaan op prijzers. Deze personen moesten een eed afleggen voor de lokale schepenbank en afgevaardigden van de kasselrij en deelden de gronden in volgens verschillende klassen.

De meningen over de kwaliteit van het geleverde werk konden variëren. In het proces-verbaal getuigen de meeste landmeters zelf over de procedures die ze hebben gevolgd om de gegevens in het landboek zo volledig en correct mogelijk vast te leggen. De landmeters Jacques vander Camer en Joos Blommaert zwaaiden zichzelf veel lof toe in de op rijm gezette aanhef van het landboek van Volkegem van 1644. Ook de schepenbank kreeg als opdrachtgever een pluim voor goed bestuur. Een fragment :

"(...) Jacques vander Camer lantmeter gheswooren die de selve prochie een werck seer schoon heeft ghemeten van achter tot vooren, met Joos Blommaert lantmeter vercooren die mij assisteerde in dese saecke snel, een goet werck can een alleen niet maecken wel.

Aldus is dit werck by de godts gratie begonnen en voleyndt elck op synen tydt, soo desen bouck bewyst ende doet declaratie van alle partyen volcommentlick specificatie, tot een eeuwighe memorie ende ghemeen proffcyt, wel gheluckich is t'lant dat godt ghebenedyt laet goede regeerders d'officie beerven, daer vaert het ghemeente wel in ruste en jolyt"

In andere gevallen waren landmeters de kop van Jut. Bij burenruzies of betwistingen over de berekening van de grondbelasting werd al eens met een beschuldigende vinger gewezen naar de landmeter die een slecht landboek had opgemaakt. Er vielen al eens scheldwoorden: landmeter Pieter Hoelman werd in een spotvers uitgemaakt voor "beest". Deze "stront landmeter" kreeg ook nog een aantal scabreuze opmerkingen naar zijn hoofd geslingerd omwille van de gebrekkige kwaliteiten van zijn kaartboek van Overboelare van 1670.

Als de landmeter zijn contract niet naleefde, kon hij voor de rechter gedaagd worden. Zo moest Jan de Cooman zich verantwoorden omdat hij zichzelf en een aantal vrienden had bevoordeeld bij het opstellen van het landboek van Sint-Goriks-Oudenhove in 1660. Andere klachten hadden te maken met foute berekeningen van oppervlaktes, het ontbreken van een index, een te klein of onduidelijk handschrift, een slechte bladindeling met te kleine marges of te veel artikels per folio, of een laattijdige levering.

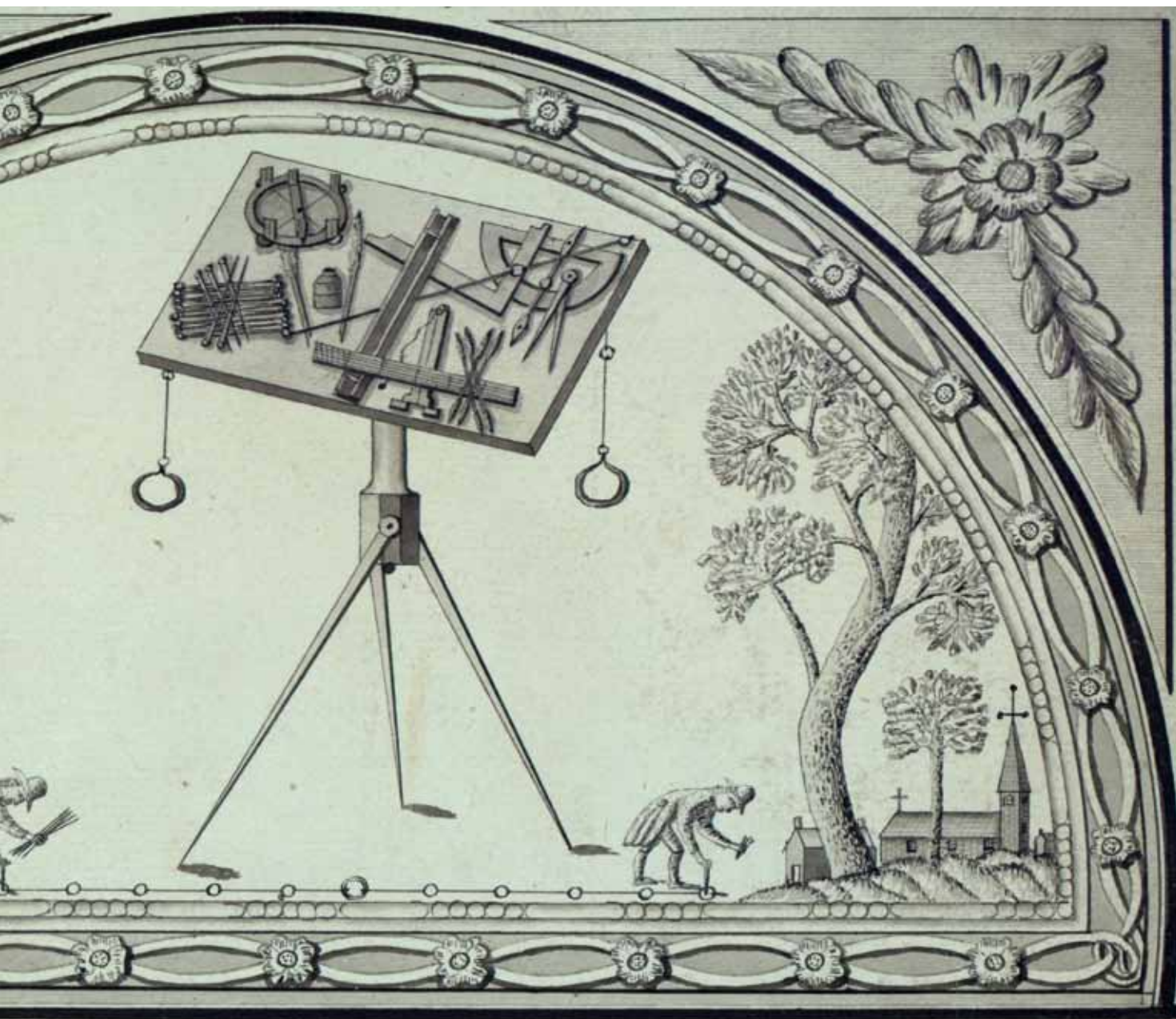
Ook gebeurde het soms dat de landboekhouder fraudeerde en vervalsingen aanbracht in de aan hem toevertrouwde land- en gebruikboeken. Pieter de Smet, baljuw van Oostwinkel, werd hiervoor in 1711 aangeklaagd voor de Raad van Vlaanderen. In zijn verdediging schoof hij de verantwoordelijkheid van zich af, maar hij gaf wel toe dat hij zich af en toe had vergist bij het hanteren van het landboek en gebruikboek. Blijkbaar was het archiefbeheer en de registratie van het grondgebruik in een dorp niet zo eenvoudig.

archiefstuk. Om inzicht te krijgen in de procesgebonden informatie die is vastgelegd in de archiefstukken, moeten de archiefvormers en -beheerders bijgevolg in beeld gebracht worden. We zoeken, met andere woorden, naar de metagegevens. Kennis van de wijze waarop een archiefstuk tot stand is gekomen en van de gevolgde procedures kan immers essentieel zijn voor een juiste interpretatie.

In de besluitvorming over de opmaak van land- en gebruikboeken namen de lokale

schepenbanken een centrale plaats in. De aanleiding om een landboek te laten maken door een beëdigd landmeter was meestal het verlangen om de verdeling en inning van de belastingen op een correcte(re) manier te laten verlopen. Soms legde een vonnis van de Raad van Vlaanderen of de kasselrijrechtbank een dergelijke verplichting op, bijvoorbeeld na klachten van misnoegde dorpelingen. In elk geval zijn er geen aanwijzingen dat de centrale regering acties ondernam om een algemene

"Nieuwen ommelooper", landboek met kaarten van Nederbrakel, opgemaakt door de landmeter Benedictus Pieters, 1794 (© RAG, OGA Nederbrakel, nr. 246).

opmeting van de Vlaamse dorpen te organiseren. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw zijn er op het niveau van de kasselrijen (bijv. in het Land van Dendermonde) projecten gestart om alle dorpen systematisch te laten opmeten en in kaart te brengen. Voordien pleegden de burgemeester en schepenen van het dorp overleg met vertegenwoordigers van de dorpsbewoners en stelden ze een bestek op, dat ter goedkeuring werd opgestuurd naar de kasselrijraad of de Raad van Vlaanderen. Deze hogere bestuurlijke instanties

stonden ook in voor de beëdiging van de landmeters en de afhandeling van geschillen betreffende de opmetingen en de belastingen in het algemeen.

De landmeter die het contract binnenhaalde, moest kennis hebben van de plaatselijke landmaat. Elke kasselrij had namelijk eigen lengte- en oppervlaktematen, en in verschillende dorpen bestonden er lokale varianten. De landmeter was verplicht om op eigen kosten personeel aan te werven om de opmetingen

vlot te laten verlopen, bijv. een tweede landmeter bij de opmeting van grote dorpen of kettingdragers voor het hanteren van de meetinstrumenten. De schepenbank bracht zelf mensen aan die hielpen bij het aanwijzen van de percelen en grenzen en het benoemen van de eigenaars en pachters. Meestal werden enkele dorpsoudsten gekozen als aanwijzers. De landmeter moest elk perceel persoonlijk betreden en opmeten. Waar nodig werden betwiste grenzen afgebakend met grenspalen of stenen. In die tijd was

het namelijk niet altijd duidelijk hoe ver het rechtsgebied van een bepaald dorp zich uitstrekte. Indien men bij de bepaling van de individuele belastingaanslag rekening hield met de opbrengstwaarde van de percelen, liet men in dit stadium ook de waarde van alle gronden schatten door beëdigde prijzers.

Na de goedkeuring van het afgewerkte landboek en de eventuele bijhorende kaarten droeg de schepenbank het archiefbeheer over aan een landboekhouder. Vaak

VOORKEURSTERMEN

- **landboek:** legger waarin alle percelen van een dorp zijn opgetekend.
- **gebruikboek:** register waarin per grondgebruiker het grondgebruik en de wijzigingen daarin worden vastgelegd, met het oog op het innen van de grondbelasting.
- **ommeloper:** legger waarin alle percelen van een watering zijn opgetekend, met het oog op het heffen van het dijkgeschoot.
- **verhoofdingboek:** register waarin per grondeigenaar in een watering het grondbezit en de wijzigingen daarin worden vastgelegd.
- **wijkboek:** stedelijke legger waarin per wijk en per straat de ligging van alle huizen, alsook de wijzigingen van eigenaars en huurders en alle hypothecaire transacties worden vastgelegd.
- **kaartboek:** aantal kaarten, gebonden ten behoeve van een administratief doel. Deze term kan gebruikt worden bij zowel publieke als private archiefvormers.
- **legger:** register van voor onbepaalde tijd vastgelegde gegevens betreffende onroerende goederen. Deze algemene term wordt bij voorkeur gebruikt bij private archiefvormers (bijvoorbeeld geestelijke instellingen of adellijke families).
- **cijsboek, landschoofboek, tiendenboek, ... :** legger waarin bepaalde rechten (bijv. cijs, landschoof, tienden, ...), toebehorend aan een landheer, worden vastgelegd. Deze specifieke termen kunnen gebruikt worden in plaats van de algemene term 'legger'.

was dit de plaatselijke griffier, maar het kon ook een lid zijn van de schepenbank of een ander gezaghebbend persoon, in bepaalde gevallen de landmeter zelf of een van zijn zonen. De landboekhouder was verplicht om jaarlijks een aantal zitdagen te houden om de grondgebruikers de kans te geven veranderingen kenbaar te maken. Sommige landboekhouders werkten met één register, dat al snel onbruikbaar werd door de vele schrappingen en toevoegingen. Idealiter werd het landboek niet aangevoerd en registreerde men in het gebruikboek alle mutaties per grondgebruiker. In de meeste dorpen vernieuwde men het gebruikboek om de 20 à 50 jaar en kon het landboek minstens een halve eeuw dienst doen. Mettertijd waren er echter zoveel veranderingen en wijzigingen in

de bezitsstructuur opgetreden dat ook de vernieuwing van het landboek noodzakelijk werd.

TERMINOLOGIE EN ARCHIVISTISCHE BESCHRIJVING

Elke archivaris heeft de taak om archieven in een goede en geordende staat te bewaren en te ontsluiten voor het publiek. De toegankelijkheid en bekendheid van archieven kunnen verbeterd worden door het vervaardigen van inventarissen, archiefgidsen, broncommentaren, zoekwijzers en het verspreiden van nieuwsbrieven. In elk van deze toegangen moet de archivaris vakjargon en archiefterminologie hanteren. De bestaande lexica en handboeken zijn handige werkinstrumenten en omvatten een breed spectrum. Er zijn echter ook tekortkomingen. Alfabetisch ingedeelde

naslagwerken (zoals Stallaerts *Glossarium van verouderde rechtstermen*) slagen er meestal niet in om de verbanden tussen de verschillende termen te duiden. Bij een systematische aanpak (bijv. bij de *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen* van A.J.M. den Teuling) krijgen de onderlinge verbanden wel aandacht. Door de nadruk op algemene voorkeurstermen verdwijnt hier echter de specifieke, unieke context van archieven helemaal uit het zicht. Meer inzicht in archiefvorming en -beheer kunnen we krijgen door in de archivistische beschrijving ook steeds de oorspronkelijke titels te vermelden. In de meeste gevallen zijn deze titels niet uniform of eenduidig. Ze geven echter wel veel informatie over de specifieke functies, administratieve procedures en gewoonten van de archiefvormers en archiefbeheerders.

Het gebruik van een geüniformeerde archiefterminologie dient daarenboven gekoppeld te worden aan een bronnentypologie. Een dergelijk wetenschappelijk werkinstrument stelt op basis van de inhoudelijke en vormelijke kenmerken — de redactionele vorm — categorieën op en helpt om concrete archiefstukken te identificeren. Algemene termen als 'legger' of 'register' zijn bijvoorbeeld duidelijk voor een doorsnee archiefgebruiker,

maar verhullen tegelijk de verwantschap en contextuele verbanden met andere archiefbescheiden van dezelfde archiefvormer. 'Leggers' van verschillende archiefvormers zouden op die manier kunnen gelijkgeschakeld worden, terwijl hun functie totaal verschillend was (denk aan de drie reeds vermelde verschillende motieven om leggers te maken). Een vaak voorkomende term als 'landboek' kan bijvoorbeeld in niet minder dan zes verschillende contexten gebruikt worden. Anderzijds zijn er zeker een twintigtal termen die in de formele titels of in de archivistische beschrijving verwijzen naar gebruikboeken van dorpen. Deze wildgroei aan termen kent verschillende oorzaken:

- In de vroegmoderne periode ontbrak een algemene regelgeving met betrekking tot de landboekhouding.
- Variatie in terminologie of spelling was de regel en werd niet als problematisch ervaren.
- Taalkundige fenomenen zoals synonymie, metonymie en polysemie zijn verantwoordelijk voor de rijke variatie aan algemene en specifieke termen.

De keuze voor een uniforme beschrijving om verwarring te vermijden (de algemene termen 'legger' en 'register'), is eigenlijk misleidend. Enkel een uitgebreid glossarium met

“IEDERE ARCHIVARIS MOET ER ZICH VAN BEWUST ZIJN DAT EEN ONDUBBELZINNIGE BESCHRIJVING VAN ARCHIEVEN EEN MEERWAARDE OPLEVERT VOOR ALLE ARCHIEFGEBRUIKERS.”

brontypologische schema's, uitleg over onderlinge verbanden en kruisverwijzingen kan deze complexe materie verduidelijken. Idealiter wordt bij elke term melding gemaakt van de vroegste attestatie, de regionale spreiding, de archiefvormer, het gebruik van synoniemen en de relatie tot andere (verwante, bredere of nauwere) termen. Om inzicht te krijgen in de naamgeving kan ook de etymologie soelaas bieden. In *'Een werck seer schoon ghemeten': studie van archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16e-18e eeuw). Casus kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst* zijn een aantal richtlijnen uitgewerkt en toegepast. Een lijst van een zeventigtal termen wordt voorafgegaan door een contextueel en typologisch onderzoek van diverse archiefbescheiden die betrekking hebben op het administratieve beheer en de registratie van onroerende goederen. Elke term krijgt een definitie en een uitvoerige toelichting, gevolgd door talrijke concrete voorbeelden. De geciteerde fragmenten zijn vooral afkomstig uit rechtsbronnen en uit archiefstukken bewaard in het Rijksarchief in Gent.

Enkele concrete voorbeelden kunnen deze problematiek verduidelijken. Een aantal termen voor leggers verwijzen rechtstreeks naar de archiefvormer. Een 'prochieboek' is opgemaakt in opdracht van een 'prochie' of dorp in functie van de belasting op het grondgebruik, terwijl een 'watingboek' is opgemaakt in opdracht van een wating in functie van de lastenverdeling van de waterhuishouding. Deze specifieke termen zijn synoniemen voor de respectievelijke voorkeurstermen 'landboek' en 'ommeloper'.

Andere oorspronkelijke titels zijn gelinkt aan de functie van de archiefbescheiden of de administratieve procedures die ermee samenhangen. Een 'prijzije' of prijziboek is

bijvoorbeeld een landboek waarin de opbrengstwaarde van de gronden door prijzers is vastgelegd. Een 'quoteboek' is een gebruikboek en heeft als doel de individuele belastingaanslag of 'quote' van de grondgebruikers te bepalen. Administratieve procedures zoals de opmeting en betreding van percelen blijken uit termen als ommeloper, metingboek of 'voetbetérdinge'. Bij elk van deze termen is er sprake van metonymie, aangezien niet rechtstreeks de legger of het register wordt genoemd, maar wel de handeling die eraan voorafgaat of de functie die er de bestaansreden van vormt. Iets gelijkaardigs zien we bij termen als 'tafelboek' of 'roosterboek'. Deze specifieke termen voor een gebruikboek verwijzen naar het overzicht (de 'tafel', de 'rooster', ook nog de 'boom', 'blok' of 'breede' genoemd) van percelen, dat per grondgebruiker is opgesteld. De twee laatste termen zijn voorbeelden van een specifieke vorm van metonymie, namelijk het pars pro toto.

Bepaalde formele titels spreken tot de verbeelding en vormen als het ware een personificatie. Een 'loper' of 'lopend landboek' is bijv. een vaak voorkomende term voor een gebruikboek. De term 'lopen' verwijst dan naar de jaarlijkse aanpassingen en het intensieve administratieve gebruik van het register. Een 'slaper' daarentegen is een register dat niet vaak meer wordt geraadpleegd. De bewijskracht of administratieve waarde is grotendeels verloren gegaan en het register wordt als statisch archief bewaard.

De lastigste termen om correct te interpreteren zijn onderhevig aan polysemie. Deze, meestal populaire, termen kunnen door betekenisuitbreiding of -verschuiving meerdere, verwante betekenissen hebben. In de archivistische beschrijving is het noodzakelijk om een goed onderscheid te maken tussen

archiefstukken van verschillende archiefvormers of met verschillende functies. Daarom moet getracht worden om telkens gebruik te maken van een eenduidige voorkeursterm, die niet tot verwarring kan leiden. Een mooi voorbeeld van polysemie is de term 'ommeloper'. Oorspronkelijk werd

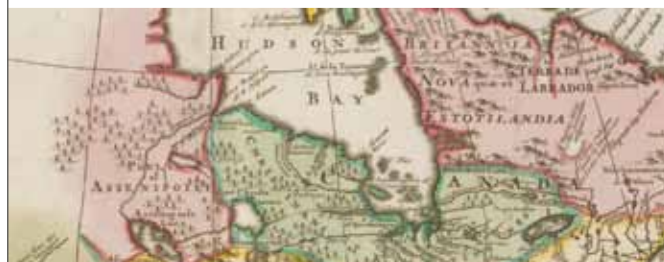
deze term algemeen gebruikt voor leggers van wateringén. Na verloop van tijd waren er echter landmeters die de term ook gebruikten voor landboeken van dorpen, of voor stedelijke leggers opgemaakt met het oog op het innen van het huisgeld.

BESLUIT

We hopen dat onze publicatie een werkinstrument en inspiratiebron kan zijn voor archivariissen bij het maken van archivistische beschrijvingen. De methode om op basis van een contextualisering van de archiefbescheiden en typologisch onderzoek de bestaande archiefterminologie te verfijnen kan ook op andere archieven toegepast worden om een betere toegankelijkheid te verkrijgen. Onze aanbevelingen voor het gebruik van voorkeurstermen én formele titels zijn bedoeld om verwarring en foute interpretaties te vermijden. In elk geval moet iedere archivaris er zich als kennismedium van bewust zijn dat een ondubbelzinnige beschrijving van archieven een meerwaarde oplevert voor alle archiefgebruikers. ■

aquaterra
MAPS. YOUR WAY.

SCANNEN - GEOREFEREREN EN
DIGITALISEREN VAN OUDE KAARTEN

IJzerweglaan 48 | 9050 Gent Belgium
info@aquaterra.be | www.aquaterra.be
T +32 (0)9 230 55 15 | F +32 (0)9 230 21 10

**“De prijs is ons vooral
gegeven vanuit het
standpunt van de
klanten. En klanten kijken
anders naar de bib dan
bibliotheekmedewerkers.”**

